

УДК 947.7“653”(092)(049.32)

Фігурний Ю. С.

ГЕРОЇЧНИЙ СИМВОЛ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Рец. на:

Конча С. В. Билинний Ілля Муромець: витоки епічного образу. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. – 560 с.¹

Кожна книга має свою долю і свій шлях до читача. Доля цієї монографії не була легкою. Її автор Сергій Конча збирав і опрацьовував матеріали, писав і редагував текст та готував наукову працю до друку близько 15 років. Зрештою, коли влітку 2016 року книга побачила світ, душа Сергія Вікторовича відлетіла у Вирій...

Уперше рецензент дізнався про існування цього дослідження від його автора на початку 10-х рр. XXI ст. На той час С. Конча працював у Центрі українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, а також читав лекції магістрам археології в Києво-Могилянській академії. У розмові віч-на-віч він розповів, що підготував об'ємну наукову працю (понад 1000 сторінок тексту, не рахуючи ілюстрацій), присвячену билинному епосу Київського циклу загалом і пошуку прототипа його головного героя – Іллі Муромця зокрема. С. Конча сподівався, що найближчим часом його роботу буде розглянуто на засіданні вченої ради Центру українознавства, рекомендовано до друку й зрештою надруковано. Але сталося не так, як гадалося. Колеги-українознавці працю С. Кончі сприйняли прохолодно. На обговоренні авторові рекомендували її суттєво доопрацювати та зменшити обсяг удвічі.

Автор цих рядків радив Сергію не перейматися забаганками наукової бюрократії і надрукувати книгу власним коштом. Однак С. Конча не

пристав на пропозицію. Не виключено, що він планував узяти цю монографію за основу докторської дисертації і для нього офіційні рекомендації університету були потрібними і важливими. Врешті довелося витратити багато часу на скорочення та редакцію вже готового рукопису. Майже три роки життя забрала рекомендація до друку доопрацьованого і скороченого варіанта праці. Остаточний текст монографії було підписано до друку 12.02.2016 р., коли С. Конча перебував у лікарні у важкому стані, а видано накладом 100 примірників уже після його смерті.

Монографія складається зі вступу, трьох частин, висновків, переліку ілюстрацій і списку джерел та літератури. У вступі автор наголошує на важливості дослідження витоків епічного образу билинного Іллі Муромця. Зазначаючи при цьому, що Ілля Муромець без перебільшення може бути названий якщо не героєм (адже він усе ж фольклорний персонаж), то, поза сумнівом, героїчним символом минулого Русі і чи не передусім – міста Києва, отже, нашого історичного минулого (С. 4).

Досліджуючи генезу образу Іллі Муромця, С. Конча ставить перед собою такі завдання: з'ясувати характер та міру співвідношення художньої, міфологічної та історичної складової в билинному епосі; уточнити ступінь збереженості в билинних текстах історичної пам'яті про минуле; виявити й виокремити історичну, міфологічну та художньо-літературну складову в билинах про Муромця; з'ясувати співвідношення

¹ Сергій Вікторович Конча (1968–2016) пішов із життя після важкої хвороби 7 липня 2016 р. за два місяці до виходу його монографії у світ.

між постаттю билинного Іллі та «Іллі Руського» німецьких джерел через порівняльний аналіз сюжетики билин з темами німецьких творів; визначити витоки (історичну основу) сюжетів про богатиря Іллю; встановити вірогідного прототипа (прототипів) билинного Іллі Муромця (С. 10).

Частина I «Билини Київського циклу: склад, витоки, сутність» складається з чотирьох розділів. У першому розділі «Дослідження билинного епосу» автор аналізує час відкриття і форми збирання билин, вивчає питання сутності і витоків билин у напрацюваннях XIX–XX ст., здійснює класифікацію билин та порушує питання географії походження билинних сюжетів. У висновках дослідник зазначає: билини являють собою екстраполяцію на реалії середньовіччя (X–XV ст.) давніх міфічних образів і пов'язаних з ними сюжетів; билини сформувались у процесі художніх компіляцій мотивів і сюжетів, узятих як з арсеналу давньої фольклорно-міфологічної (обрядово-ритуалістичної) традиції, так і з популярних іноземних творів; билини виникли як рефлексія на історичні події X–XIII ст., міфологічні та літературні нашарування мають другорядний характер; майже всі дослідники XX ст. схилилися до думки про вторинність і штучність прив'язки подій у билинах до Києва, хоча разом із тим визнавали, що якась частина билинних сюжетів мала з'явитися саме там (С. 56).

У другому розділі «Билинний світ: просторові та часові виміри» С. Конча аналізує географічні аспекти й ознаки тогочасної доби в билинах Київського циклу й вивчає співвідношення реалізму і гіперболізму в зображеннях великого київського князя та його лицарського оточення. На думку автора, билини Київського циклу зберігають чимало реалій, характерних для давньоруської доби X – початку XIII ст., історико-географічних (Галич, Чернігів, Сурож, Лінданісса, Шемаха, Золоті Ворота), соціокультурних та побутових (князь, боярин, смерд, гридня, гривна, меч, кольчуга, порти, гуслі тощо) (С. 71). Разом з тим учений переконаний, що ані гіперболізм у зображенні персонажів, ані невідповідність билинного правителя Русі за своїм характером і рисами комусь із відомих за літописами видатних руських князів не може слугувати запереченням історичної основи билинних сюжетів (С. 77).

У третьому розділі «Персонажі київських билин: питання генези» С. Конча здійснює огляд образів, сюжетів і досліджень, які стосуються основних персонажів билин Київського циклу, узагальнює результати пошуків історичних прототипів цих персонажів і визначає перспективи встановлення історичної основи відповідних сюжетів (С. 80). Серед досліджуваних С. Кончею

образів – Ілля Муромець, Добриня Никитич, Дунай Іванович, Михайло Потик, Альоша Попович, Вольга Святославич, Микула Селянинович, Михайло Козарин, Соловей Будимирович, Данило Ігнатієвич, Михайло Данилович, Ставр Годінович, Чурило Пльонкович, Дюк Степанович і Сухман Дамантьєвич.

У четвертому розділі «Витоки билин Київського циклу» вчений досліджує джерела і природу билинного жанру, вивчає, де й коли створювалися билини Київського циклу. На думку дослідника, практично всі билини, що традиційно зараховують до Київського циклу (за ознакою наявності в сюжеті Києва та князя Володимира), були створені не раніше X ст. і не пізніше XIII ст. у Києві або на теренах Середнього Подніпров'я, тобто у власне Русі. Виникали билинні сюжети як відображення реальних подій, учасниками (героями) яких були відомі особистості (представники знаті, видатні воїни). У процесі становлення та розвитку сюжетів до них могли включатися мотиви і деталі міфологічного, літературного й історичного сюжетів. Згадані в билинних піснях різних часів великі київські князі згодом злилися в постать билинного князя Володимира, а герої первинно різних сюжетів перетворилися на сучасників і дружинників епічного правителя Київської Русі. Встановлення відповідностей між інформацією писемних джерел і свідченнями билинних текстів підводить до висновку, зазначає автор, що поза писемною фіксацією до нас через багато століть дійшла інформація про події, що відбувалися в той час, коли писемність на землях Русі тільки починала поширюватися (С. 216).

Частина II «Ілля Муромець: складові образу» містить п'ять розділів. У першому розділі «Проблема витоків образів Іллі Муромця» аналізуються можливі іпостасі богатиря: воєвода князя Володимира, селянський син, «старий козак», печерський святий, герой XII ст. На думку вченого, перш ніж стати потужним центром епосотворення, відомий нам образ Іллі, як образ непереможного воїна та захисника державних інтересів, мав постати з якогось первинного зародка. Очевидно також, що образ-прототип мав бути непересічним від початку, аби притягувати до себе все нові теми й сюжети, адже важко визнати випадковим, що з усіх персонажів билинного епосу головним втіленням богатирства Русі став саме Ілля. Огляд витоків билин Київського циклу наводить на думку, наголошує С. Конча, що причини особливої значущості постаті Іллі на тлі всього билинного епосу мали би полягати в історичній значущості прототипа цього персонажа, однак жоден літопис і жодна пам'ятка

давньоруських часів не знає історичного діяча з таким іменем (С. 236–237).

У другому розділі «Міфологічний аспект» учений досліджує міфологічні елементи (риси громовержця, воскресіння Перуна тощо), які створюють підґрунтя для міфологічного образу Іллі Муромця в героїчному билинному епосі. Це дає змогу стверджувати, що міфологічні аспекти образу Іллі Муромця пояснюють властивості цього персонажа – невмирущого, нездоланного і всюдисущого. Тому можна стверджувати, що билинний Ілля «не вичерпується» міфологічною складовою, його образ повинен мати також потужну історичну основу (С. 304).

У третьому розділі «“Ілля Руський” німецьких пісень та билинний Муромець» учений проводить порівняльний аналіз середньовічної німецької поеми «Ортніт» і скандинавської «Тідрик-саги» з билинами, аналізує гіпотези А. Веселовського й М. Халанського і доходить висновків, що образів, запозичених з епічних сказань інших народів, у билинах або зовсім немає, або вкрай небагато, тим більше сумнівно, що запозиченим є образ найпопулярнішого персонажа, тому маємо погодитися з більшістю билинознавців стосовно того, що билинні тексти характеризують Іллю Муромця як героя глибоко народного, укоріненого в місцевий героїко-епічний колорит і місцеві звичаєві норми (С. 335).

У четвертому розділі «Віщий Олег та Ілля Муромець: можливості порівняння» С. Конча проводить компаративістський аналіз постатей київського князя і билинного лицаря та робить такі висновки: «1. Згаданий німецькими літературно-епічними джерелами XIII ст. Ілія Руський має певні конотації з билинним Іллею Муромцем, водночас нагадуючи за сюжетним контекстом літописного Олега. 2. Положення Іллі Муромця як головного богатиря і розпорядника війська при билинному Володимирі нагадує положення Олега як воєводи при Ігорі. 3. Історичні дані про поширення християнства на Русі у другій половині IX ст. вказують на можливість прийняття Олегом християнства та отримання ним хресного імені “Елія”, під яким він міг запам’ятися частині мешканців Русі. 4. Прізвисько “Муромець” може бути інтерпретоване як переосмислення “мурманець” (“мурманин”) і зіставлене зі свідченням Іоакимова літопису про Олега як про “урманського” (нормансько-норвезького) князя. 5. Прізвисько “Моровлин”, під яким, імовірно, був відомий у Києві Ілія (Ілля Муромець), може вказувати на північне (новгородське?), але не муромське походження історичного прототипа цього персонажа» (С. 364–365).

У п’ятому розділі «Легенда про смерть Олега на фольклорно-епічному тлі» науковець порівнює відхід у небуття Олега Віщого й Іллі Муромця та знаходить чимало елементів, які поєднують їхні легендарні долі (пророцтво, кінь, кінський череп, змія тощо).

Частина III «Норвежець Одд та Ілля Муромець» складається з трьох розділів. У першому розділі «“Орвар-Одд-Сага” та її вивчення» з’ясується час, умови її створення та етапи дослідження. У другому розділі «Зміст та витоки: “Орвар-Одд-Сага”» вивчається зміст, міфологічні, літературні та історичні складові цієї скандинавської поеми. У третьому розділі «Сага про Одда і билини про Іллю: паралелі» автор аналізує спільні елементи, які поєднують ці епічні твори та долі її головних героїв. Зокрема, це: пророцтво і доля; Одд при дворі Герралда / Микита Залішанин; підкорення Бялкаланду / Ілля і Соловей; Одд і Вігнір / Ілля і Сокольник; покарання узурпатора / Ілля та Ідолище тощо.

Проведений аналіз дає змогу стверджувати, що легендарно-героїчний образ Одда-Іллі сформувався на Русі, а вже звідти був перенесений до Скандинавії. Процес адаптації давньоруського персонажа циклом сказань про Одда мав полегшуватись інтенсивними зв’язками між Скандинавією і Руссю, двомовністю її князівсько-дружинної верстви, найімовірніше, зазначає С. Конча, що означений процес мав відбуватися не пізніше XI – початку XII ст. (С. 522). Зрештою, дослідник пише: «У контексті розглянутих вище паралелей між образами билинного Іллі та літописного Олега, є вельми показовим те, що в деяких випадках до перехресних аналогій між Іллею Муромцем, Оддом, Ілією Грецьким та Ілією Руським долучається і постать Віщого Олега: 1) Ілія Руський, збігаючись з Іллею Муромцем іменем, нагадує Олега за сюжетикою розповідей. 2) Ілія Грецький відповідає Муромцю іменем і відношенням до “конунга Вальдемара”, але родинним оточенням і зв’язком з Грецією нагадує Одда. 3) Одд походженням, правлінням на Русі, смертю “від коня” відповідає Олегу, але “гардаріцькими” сюжетами та епічними властивостями збігається з Муромцем. Ці паралелі, перелік яких може бути продовжений, свідчать про зв’язок цих персонажів на рівні епічних традицій. Не виключеною здається й наявність історичного зв’язку між їхніми прототипами (прототипом?). Означені спостереження підводять до головного висновку нашого дослідження – наявності генетичного зв’язку між образом київського князя Олега та образом билинного Іллі Муромця» (С. 524).

У Висновках С. Конча формулює головні підсумки дослідження: «1. Не пізніше від XII ст. основний корпус епічних сюжетів, героєм яких був видатний воїн Ілля (він же “богатыр Ілля Муромець”), вже склався на Русі. 2. Вийшовши за межі Русі, популярність постаті епічного Іллі не лише вплинула на створення образів Іллі Руського поеми “Ортніт”, Іллі Грецького, “Тідрик-саги”, а й доповнила “руськими” сюжетами коло оповідок про Орвар-Одда (“Одда Стрілу”). 3. На час укладання ранніх списків “Саги про Орвар-Одда” (XIII ст.) постать епічного персонажа, пізніше відомого як Ілля Муромець, та історичного князя Олега сприймалися як тотожні. 4. Образ давньоруського епічного персонажа, відомого нині як Ілля Муромець, сформувався на основі пісень і сказань про одного з перших правителів Русі – князя Олега, прозваного Віщим» (С. 531).

Отже, у своїй монографії, присвяченій пошукам прототипа головного героя билинного епосу Іллі Муромця, С. Кончі вдалося успішно виконати поставлені перед собою завдання. Легендарний образ цього персонажа проаналізовано на тлі історичних аналогій і паралелей в епічних творах різних народів; розглянуто недостатньо висвітлені і контрверсійні питання билинного епосу загалом і билин Київського циклу зокрема; простежено міфологічні, літературні й історичні аспекти билинного епосу; підтверджено концепцію, згідно з якою основою билинних сюжетів є події доби Київської Русі (X–XIII ст.), та доведено, що образ давньоруського епічного персонажа, відомого нині як Ілля Муромець, сформувався на основі пісень і легенд про видатну й водночас утаємничену особистість, засновника першого давньоукраїнського державного утворення Русі (Руси-України), першого великого київського князя Олега, прозваного Віщим.

Зазначимо, що книга С. Кончі написана зрозумілим навіть для непідготовленого читача стилем, якісною, місцями навіть барвистою українською мовою. Монографія є, без сумніву, фаховим науковим дослідженням, утім, вона викладена без зловживань так званою псевдонауковою лексикою (цим грішать багато

сучасних науковців), тому читається із задоволенням, авторські гіпотези та інтерпретації сприймаються легко, аргументація переконлива. Часом сюжет книги нагадує захопливий детектив з несподіваною розв’язкою. Книга гарно і зі смаком ілюстрована (в тексті понад сто репродукцій художніх картин, світлин, графічних малюнків тощо), що полегшує читання й осягнення монографії Сергія Вікторовича.

Наостанок зазначимо, що презентація книги С. Кончі «Билинний Ілля Муромець: витоки епічного образу» відбулася 27 жовтня 2016 р. після завершення Міжнародної наукової конференції «Консолідація українства в умовах внутрішніх трансформацій та зовнішніх загроз», яку проводив Центр українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Учасники конференції хвилиною мовчання вшанували пам’ять ученого-українознавця. У своїх виступах Т. Воропаєва, С. Кагамлик, Л. Залізняк, В. Отрощенко, Ю. Фігурний, К. Кобченко, Ю. Кухарчук відзначили інтелігентність, цілеспрямованість, працьовитість, патріотичність і відданість науці Сергія Вікторовича. Також промовці наголосили, що монографія С. Кончі допоможе не лише фахівцям з історії, фольклористики, літературознавства, а й пересічним читачам осягнути образ билинного Іллі Муромця та його безпосередній стосунок до України-Руси.

Враховуючи те, що монографія С. Кончі надрукована накладом лише 100 примірників, доцільно було б викласти на сайті Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка її електронний варіант, а також електронний варіант (якщо він зберігся) повної версії наукової праці Сергія Вікторовича.

Наклад книги, звісно, невеликий. Але електронна версія в Інтернеті може вгамувати інтерес охочих ознайомитися з нею.

Маємо надію, що монографія С. Кончі «Билинний Ілля Муромець: витоки епічного образу» знайде свого читача та посприє українцям в осягненні власного минулого та у сприйнятті його здобутків у сьогоденному житті.

Yu. Fihurnyi

HEROIC SYMBOL OF KYIV RUS

Review of the Monograph

***Epic Illia Muromets: Origins of the Epic Image* by S. Koncha**

The review analyzes S. Koncha's monograph EPIC ILLIA MUROMETS: ORIGINS OF THE EPIC IMAGE. It researches the prototype of the folk epic hero Illia Muromets. The book consists of the introduction, three parts, conclusions, the list of figures, and the list of literature sources. In the introduction, the author emphasizes the importance of the study of the origins of the epic image of Illia Muromets, noting that Illia Muromets can, without exaggeration, be considered a hero (he is still a folklore character), and he is certainly a heroic symbol of Ukrainian historical past.

In order to investigate the origins of the image of Illia Muromets, the author should set the following tasks: determine the nature and extent of the artistic value, the mythological and historical component in the epic; clarify the degree of preservation of historical memory of the past in the epic texts; identify and distinguish the historical, mythological, artistic, and literary components of Illia Muromets in the epics; find out the relation between the epic hero Illia and the character of the Illia of Rus in German sources through a comparative analysis of the plot structure of the epic themes in German works; identify the origins (the historical basis) stories about folk hero Illia; establish a probable prototype of the epic character of Illia Muromets. S. Koncha aptly executed the assigned task.

The researcher analyzed the image of the legendary character against the background of historical analogies and parallels in the epic works of different nations; considered insufficiently elucidated and controversial issues in general epics and the epics of the Kyiv cycle in particular; traced mythological, literary and historical aspects of epics; confirmed the concept according to which the epic scenes represent the events of Kyivan Rus (the 10–13th centuries), and proved that the image of the ancient epic character known today as Illia Muromets was formed based on the songs and legends about the outstanding and mysterious personality, the founder of the first ancient Ukrainian state of Rus-Ukraine, the first Grand Prince Oleg the Prophet.

Матеріал надійшов 30.11.2016